

*Dariusz Sokołowski, Renata Jaroszewska-Brudnicka,
Wieńczysław Gierańczyk,
Monika Radwańska, Barbara Szyda**

DELIMITACJA BYDGOSKO-TORUŃSKIEGO OBSZARU METROPOLITALNEGO NA TLE UJĘĆ HISTORYCZNYCH

Z a r y s t r e ś c i. Artykuł dotyczy bydgosko-toruńskiego układu funkcjonalno-osadniczego analizowanego z perspektywy historycznej oraz współczesnych uwarunkowań determinujących granice tego obszaru. Wraz z pojawieniem się terminu „aglomeracja bydgosko-toruńska” na przełomie lat 60. i 70. XX w. zapoczątkowana została dyskusja na temat zasadności wydzielenia analizowanego układu oraz traktowania go jako całość bądź rozłącznie. Współczesną delimitację BTOM opracowano na podstawie sumarycznego wskaźnika urbanizacji i uzupełniono o analizę powiązań funkcjonalnych.

S ł o w a k l u c z o w e: aglomeracja bydgosko-toruńska, Bydgosko-Toruński Obszar Metropolitalny, powiązania funkcjonalno-przestrzenne.

K l a s y f i k a c j a J E L: O18, P25.

WSTĘP

Celem opracowania jest delimitacja Bydgosko-Toruńskiego Obszaru Metropolitalnego. Punkt wyjścia stanowi analiza retrospektywna na bazie opracowań dotyczących tego układu osadniczo-funkcjonalnego w świetle literatury przedmiotu oraz dokumentów planistycznych, począwszy od połowy XX w. Aglomeracja bydgosko-toruńska, współcześnie określana najczęściej mianem obszaru metropolitalnego, od początku budziła kontrower-

* Adres do korespondencji: Dariusz Sokołowski, Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 87-100 Toruń, ul. Lwowska 1, sokol@umk.pl

sje dotyczące zarówno celowości wydzielenia analizowanego układu, jak i granic wyznaczających jego zasięg.

Na wstępie należy odnieść się do kwestii terminologicznych. W różnych okresach powstawania opracowań tematycznych dominowała określona terminologia. Począwszy od lat 60. XX w. w krajowej literaturze przedmiotu w stosunku do dużych miast wraz z ich strefami podmiejskimi cechującymi się pewnym stopniem zurbanizowania (wyższym niż na obszarach otaczających) oraz powiązanych funkcjonalnie z ośrodkiem rdzeniowym, powszechnie używano określenia „aglomeracja miejska” bądź „aglomeracja miejsko-przemysłowa” (Leszczycki, Eberhardt, HeřMan, 1971). Za szczególny rodzaj aglomeracji uznawano konurbacje, tworzone wokół co najmniej dwóch, w przybliżeniu równorzędnych pod względem zaludnienia ośrodków miejskich, w znacznym stopniu komplementarnych funkcjonalnie. Wyróżniano zwykle dwie konurbacje w Polsce: jedną *stricte* przemysłową – Górnośląską, i jedną portową – Trójmiasto. Naturalne zatem, że kiedy o leżących blisko siebie miastach: Bydgoszczy i Toruniu wraz z ich (częściowo wspólną) strefą podmiejską, zaczęto mówić jako o aglomeracji, w niektórych pracach używano terminu „konurbacja” jako synonimu „aglomeracji policentrycznej”.

Ta tradycyjna terminologia przetrwała jako dominująca do początku XXI w., kiedy w oficjalnych dokumentach planistycznych pojawiły się takie określenia jak „europol” i „obszar metropolitalny” (o czym dalej), z których drugie bardziej odpowiada wcześniejszemu pojęciu „aglomeracji”. O pełnej zgodności desygnatów tych terminów nie można mówić, zważywszy, że ani „aglomeracje miejskie”, ani „obszary metropolitalne” nigdy nie zostały oficjalnie zdefiniowane i w każdym kolejnym opracowaniu odmiennie określano zarówno kryteria ich delimitacji, jak i strukturę wewnętrzną. W związku z tym wydaje się celowe użycie – na użytek niniejszego opracowania – określenia „układ funkcjonalno-osadniczy”, jako dobrze oddającego istotę wspólnego desygnatu, w stosunku do którego używa się wymienionych pojęć.

W pracy wyodrębniają się dwie zasadnicze części. W pierwszej scharakteryzowano rezultaty dotychczasowych prób delimitacji obszaru aglomeracji bydgosko-toruńskiej¹ (tabela 1). W drugiej podjęto próbę współczesnej delimitacji obszaru na podstawie sumarycznego wskaźnika urbanizacji, którego konstrukcję oparto na wskaźnikach reprezentujących gęstość i natężenie określonych zjawisk.

¹ Część „historyczna” oparta jest w dużym stopniu na materiałach wykorzystanych już we wcześniejszym opracowaniu Sokołowskiego (2009).

1. ZARYS HISTORYCZNY BADAŃ NAD AGLOMERACJĄ BYDGOSKO-TORUŃSKĄ

Kwestia wyodrębnienia bydgosko-toruńskiego układu osadniczo-funkcjonalnego ma już dość długą historię, sięga bowiem przełomu lat 40. i 50. XX w. Wtedy to powstała koncepcja BIT-u (Bydgoszcz-Inowrocław-Toruń), rozpatrująca wymienione miasta jako zintegrowany układ transportowy (Kiełczewska-Zaleska 1952). Z uwagi na specyficzny charakter, nie może on być jednak traktowany jako wczesna koncepcja aglomeracji.

Pojawienie się terminu „aglomeracja bydgosko-toruńska” było ściśle związane ze studiami prowadzonymi na przełomie lat 60. i 70. oraz pracami nad wstępną wersją planu zagospodarowania przestrzennego kraju do 1990 r. Względnie niewielka odległość między dwoma największymi miastami ówczesnego województwa bydgoskiego, wyróżniającymi się (łącznie) znacznym potencjałem ludnościowym, gospodarczym, naukowym i kulturalnym, zainspirowały władze województwa do wyodrębnienia bydgosko-toruńskiego układu osadniczego w randze aglomeracji miejskiej². Teza o integracji Bydgoszczy i Torunia w postaci dwubiegunowej aglomeracji miejskiej była oparta przede wszystkim na przesłankach o charakterze planistyczno-administracyjnym. Uzyskała ona akceptację ówczesnych władz województwa bydgoskiego, znajdując swój sformalizowany wyraz w regionalnej koncepcji planistycznej. Konsekwencją podjętych arbitralnie decyzji było, po pierwsze, pojawienie się terminu „aglomeracja bydgosko-toruńska” w licznych publikacjach i pismach urzędowych tego czasu, po drugie – zapoczątkowanie dyskusji na temat zasadności wydzielenia analizowanego układu (tabela 1). Kolejne opracowania, w zależności od przyjętych kryteriów delimitacji obszaru lub celów, dla których były przygotowywane, opowiadały się bądź za traktowaniem tego układu jako całość, bądź rozłącznie.

W tym kontekście na uwagę zasługują dwa opracowania przygotowane przez GUS (1968, 1972), z których pierwsze określa analizowany obszar jako całość, drugie zaś traktuje go rozłącznie. Pierwsza delimitacja oparta na kryterium ekonomicznym (co najmniej 65% ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych) dała w rezultacie uproszczony obraz zasięgów terytorialnych i doprowadziła do połączenia w jeden obszar metropolitalny terenów związanych z różnymi ośrodkami miejskimi (GUS 1970, rysunek 1.I).

² Komisja Planowania przy Radzie Ministrów dokonała hierarchizacji krajowej sieci osadniczej, uznając aglomeracje miejskie za najwyższy szczebel w tej hierarchii.

Tabela 1. Delimitacja bydgosko-toruńskiego układu osadniczego w ujęciu chronologicznym (wybrane opracowania)

Autor, rok	Termin/nazwa obszaru	Cechy obszaru/kryteria delimitacji
Kielczewska-Zaleska, 1952	BIT (Bydgoszcz-Inowrocław-Toruń)	zintegrowany układ transportowy
Komisja Planowania przy Radzie Ministrów; lata 60., 70. GUS, 1968	aglomeracja bydgosko-toruńska	kryterium planistyczno-administracyjne (potencjał demograficzny, kulturowy, gospodarczy, naukowy)
Leszczycki, Eberhard, Heřman, 1971	aglomeracja bydgosko-toruńska	kryterium ekonomiczne (co najmniej 65% ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych)
GUS, 1972	rozłączne układy: aglomeracja Bydgoszczy, aglomeracja Torunia	zintegrowany funkcjonalnie i przestrzennie zespół jednostek osadniczych obejmujący miasta oraz wsie, w których przekształciły się formy zabudowy i struktura zawodowa ludności w sposób pozwalający na zakwalifikowanie ich do obszarów zurbanizowanych; ponadto do aglomeracji włączono obszary rolne, leśne i rekreacyjne obsługujące jej mieszkańców
Bańkowska, 1974	konurbacja bydgosko-toruńska	wyodrębniono obszary centralne i strefy zewnętrzne
Gontarski, 1980	metropolia Bydgoszczy metropolia Torunia	kryteria: przyrost liczby ludności, wzrost udziału ludności utrzymującej się ze źródeł pozarolniczych
GUS, 1981	aglomeracja bydgosko-toruńska	kryteria powiązań: ekonomiczno-społeczne, demograficzne, osadnicze
Namysłowski, 1982	aglomeracja Bydgoszczy, aglomeracja Torunia	kryterium: planistyczne; w granicach aglomeracji wyodrębniono faktyczny obszar (strefy A i B) oraz pozostałe strefy C i D, stanowiące obszar studiów i planowania
Sokołowski, 1988	aglomeracja Bydgoszczy, aglomeracja Torunia	rozłączność systemów lokalnych Bydgoszczy i Torunia; kryterium: powiązania komunikacyjne
Sokołowski, Stachowski, 1993	wstępnie: konurbacja bydgosko-toruńska, finalnie: aglomeracja Bydgoszczy i aglomeracja Torunia	rozłączność obydwu układów (badanie w układzie miejscowości)
Kujawsko-Pomorskie Biuro Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku, 2003	aglomeracja bydgosko-toruńska	kryteria: demograficzne, przestrzenne, funkcjonalne, komunikacyjne
		rozłączność obydwu układów
		do obszaru aglomeracji zaliczono, poza Bydgoszczą i Toruniem, w całości obszar powiatów: bydgoskiego i toruńskiego

Swianiewicz, Klimska, 2005	aglomeracja bydgosko-toruńska	kryteria wydzielenia strefy podmiejskiej; saldo migracji, gęstość zaludnienia, dojazdy do pracy
Smętkowski, 2007	Bydgosko-Toruński obszar metropolitalny	w opracowaniu nie sprecyzowano kryteriów
Komornicki, Sleszyński, 2009	ośrodki rdzeniowe i strefy podmiejskie	dobra dostępność transportowa i/lub koncentracja cech miejskich
Unia Metropolii Polskich	bydgoski region metropolitalny (z Toruniem i powiatem toruńskim)	kryterium administracyjne

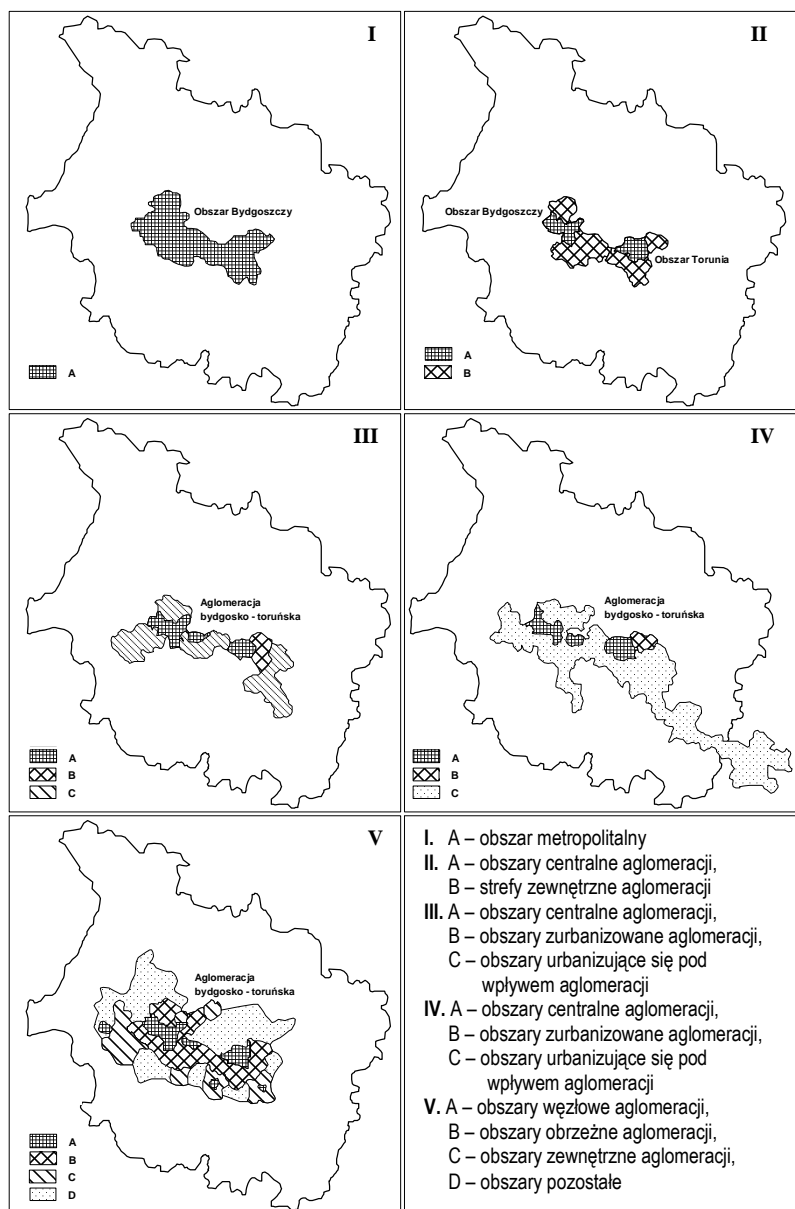
Źródło: opracowanie własne.

Natomiast w kolejnej wersji opracowania wydzielono już dwa odrębne obszary metropolitalne Bydgoszczy i Torunia (przylegające do siebie); uwzględniając ponadto zróżnicowanie struktury wewnętrznej poszczególnych jednostek w postaci obszarów centralnych i stref zewnętrznych (rysunek 1.II).

Na szczególną uwagę zasługuje opracowanie Leszczyckiego, Eberhardta i Heřmana (1971). Autorzy wskazali aglomerację bydgosko-toruńską w grupie 16 aglomeracji miejsko-przemysłowych w Polsce, pomimo że nie spełniała ona istotnego warunku postawionego przez samych autorów: w pasie łączącym Bydgoszcz z Toruniem nie występowały obszary zurbanizowane, których ciągłość była warunkiem wyodrębnienia aglomeracji (rysunek 1.III). Ponadto nie uwzględniono powiązań funkcjonalnych, które pozwoliłyby na rozgraniczenie wpływów poszczególnych miast. Studium to, uznane za wzorcowe dla kolejnych prób identyfikacji i delimitacji podsystemu aglomeracji miejskich w Polsce, przesądziło o utrwaleniu się w literaturze naukowej tezy o istnieniu aglomeracji bydgosko-toruńskiej (Maik, Sokołowski, Brudnicki 1996).

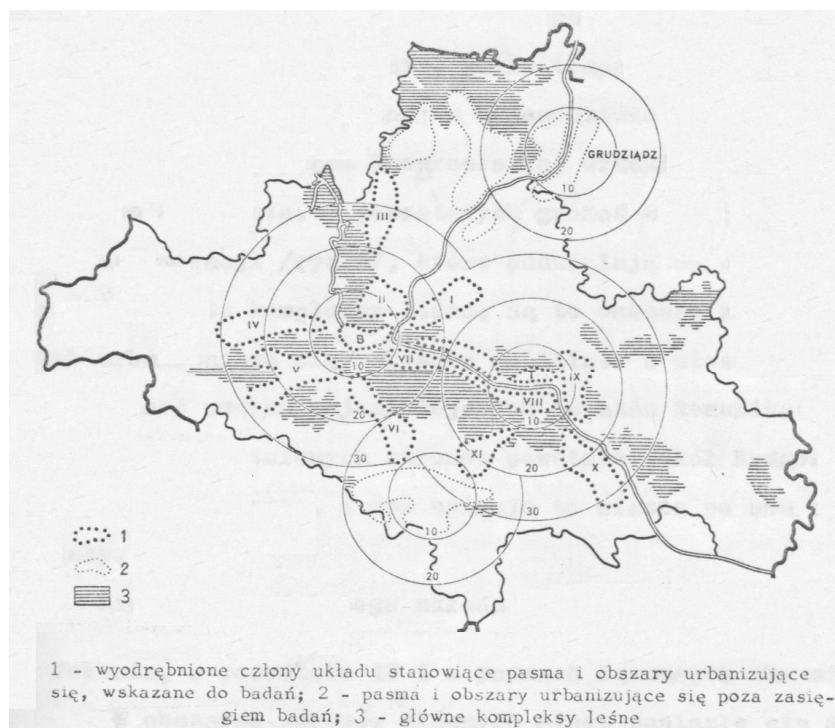
Wszystkie kolejne delimitacje wyodrębniały aglomerację bydgosko-toruńską, przy czym na uwagę zasługuje brak jej ciągłości przestrzennej w opracowaniu IG PAN (pomijając obszary oznaczone jako „obszary urbanizujące się pod wpływem aglomeracji”) oraz spełnienie tego kryterium w opracowaniu pracowni urbanistycznych i regionalnych (por. rysunek 1.IV i 1.V).

Odmianą analizę przedstawiła Bańkowska (1974). Na podstawie dwóch wskaźników dynamicznych (tabela 1) wyznaczyła przybliżony zasięg konurbacji bydgosko-toruńskiej. Wydzielenie 11 członów tego układu osadniczego rozdzielonych korytami rzek (Wisła, Brda) i zwartymi kompleksami leśnymi akcentuje specyfikę jego struktury przestrzennej (rysunek 2), która

Rysunek 1. Delimitacja aglomeracji bydgosko-toruńskiej na przełomie lat 60. i 70. XX w.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: I. GUS (1968), II. GUS (1972), III. Leszczyki, Eberhard, Heřman (1971), IV. IG PAN (1972), V. pracowni urbanist. i regionalnych (1972)

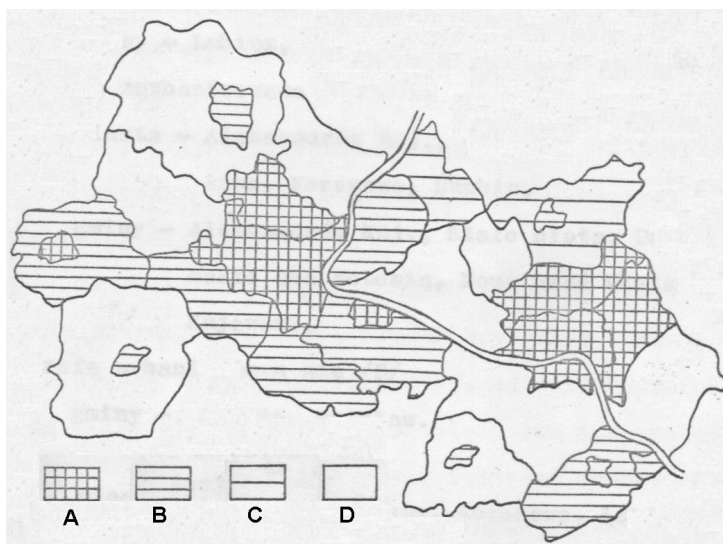

Rysunek 2. Podstawowe człony układu przestrzennego konurbacji bydgosko-toruńskiej

Źródło: Bańkowska 1974.

polega na radialnym układzie poszczególnych członów w stosunku do głównych miast. Delimitacja Bańkowskiej nie spełniała warunku ciągłości przestrzennej pomimo oparcia jej na zaniżonych kryteriach.

W pierwszej połowie lat 70. w Zakładzie Planowania Aglomeracji powstała koncepcja wyodrębnienia aglomeracji miejskich w Polsce do celów planistycznych (Instytut Kształtowania Środowiska, 1974, 1975). Planistyczny obszar aglomeracji bydgosko-toruńskiej podzielono na 4 strefy: węzłową (A), zurbanizowaną (B), urbanizującą się (C) oraz tereny otwarte (D). Jako faktyczny obszar aglomeracji traktowano strefy A i B, przy założeniu możliwości nieciągłości przestrzennej. Tereny te łącznie ze strefami C i D stanowiły obszar studiów i planowania aglomeracji, w stosunku do którego obowiązywała zasada ciągłości przestrzennej (rysunek 3).

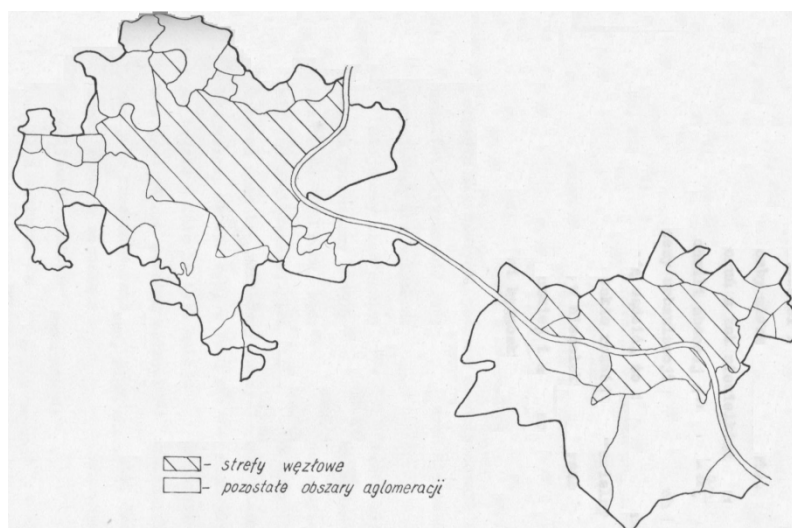
Rysunek 3. Planistyczny obszar aglomeracji bydgosko-toruńskiej (A – strefa węzłowa, B – strefa zurbanizowana, C – strefa urbanizująca się, D – tereny otwarte)

Źródło: GUS 1981.

Odrębność i autonomiczność układów metropolitalnych Bydgoszczy i Torunia wykazano w kilku opracowaniach: Gontarskiego (1980), Namyśłowskiego (1980, 1982³), Litowskiego (1980) i Sokołowskiego (1988⁴). Również delimitacja Sokołowskiego i Stachowskiego (1993), oparta na szczegółowej analizie procesów koncentracji, sieci więzi instytucjonalno-prawnych, układu połączeń komunikacyjnych i dojazdów do pracy, potwierdziła rozłączność obydwu obszarów.

³ Autor wskazywał (na podstawie kryterium powiązań), że o autonomiczności systemów lokalnych Bydgoszczy i Torunia świadczy to, że powiązania w pasażerskim transporcie publicznym między głównymi ośrodkami dojazdów są znacznie słabsze od powiązań wewnątrz systemów lokalnych tych miast.

⁴ Opracowanie szczegółowe, realizowane w układzie miejscowości, umożliwiło m.in. wydzielenie stref zurbanizowanych wokół Bydgoszczy i Torunia na podstawie zbioru kryteriów demograficznych, przestrzennych, funkcjonalnych i komunikacyjnych. Do strefy podmiejskiej Bydgoszczy zaliczono 31 miejscowości wiejskich oraz jedno miasto (Solec Kujawski) – zasada ciągłości przestrzennej układu nie pozwoliła na objęcie zasięgiem innych miast. Strefę podmiejską Torunia tworzyło w tym czasie 17 miejscowości wiejskich. Delimitacja wykazała rozłączność obydwu układów (rysunek 4).

Rysunek 4. Aglomeracja bydgoska i aglomeracja toruńska – delimitacja w układzie miejscowości

Źródło: Sokołowski 1988.

Od drugiej połowy lat 70. XX w. liczba prac, w których podejmowano próby delimitacji aglomeracji miejskich w Polsce, w tym bydgosko-toruńskiej, zmalała. Miało to związek ze zmniejszeniem zainteresowania władz państwowych tą problematyką, a w jakimś stopniu zapewne również ze zmianą podziału administracyjnego w 1975 r. – delimitacja aglomeracji wykraczających poza granice województw (zwłaszcza w przypadku aglomeracji łódzkiej i aglomeracji warszawskiej) demaskowałaby absurdalność wytyczenia nowych granic administracyjnych.

W delimitacji przyjętej w planie zagospodarowania przestrzennego województwa kujawsko-pomorskiego do obszaru aglomeracji zaliczono, poza Bydgoszczą i Toruniem, w całości obszar powiatów: bydgoskiego i toruńskiego (gminy: Białe Błota, Chełmża – gmina miejska i wiejska, Dąbrowa Chełmińska, Czernikowo, Dobrcz, Koronowo, Lubicz, Łubianka, Łysomice, Nowa Wieś Wielka, Obrowo, Osielsko, Sicienko, Solec Kujawski, Wielka Nieszawka, Zławieś Wielka), a ponadto gminy: Aleksandrów Kujawski (gmina miejska i wiejska), Ciechocinek i Raciążek – z powiatu aleksandrowskiego, Łabiszyn – z powiatu znińskiego, Nakło i Szubin – z powiatu nakielskiego, Unisław – z powiatu chełmińskiego (rysunek 5). Obszar aglomeracji zajmował 3860 km², co stanowiło 21,5% powierzchni województwa

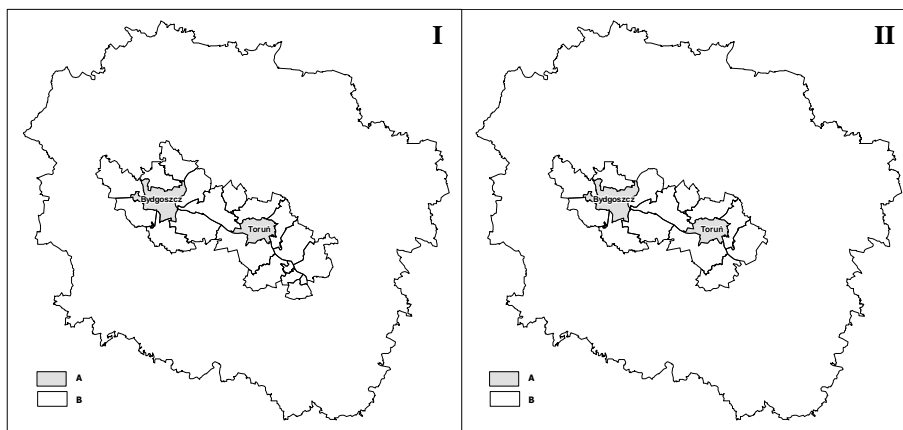
Rysunek 5. Zasięg aglomeracji bydgosko-toruńskiej

Źródło: Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Kujawsko-Pomorskiego 2003.

i zamieszkiwany był przez 866 tys. osób (2006) – 41,9% ogółu mieszkańców województwa.

W opracowaniach dotyczących obszarów metropolitalnych w Polsce, powstających w ostatniej dekadzie, bydgosko-toruński układ funkcjonalno-osadniczy pojawiał się w licznych, ale nie wszystkich opracowaniach. Jako przykładowe można wymienić opracowania Swianiewicza i Klimskiej (2005) oraz Smętkowskiego (2007), w których został on wyróżniony (rysunek 6), a także Smętkowskiego, Gorzelaka i Jałowickiego (2009), w którym nie został wyodrębniony. W tej ostatniej pracy wskazano siedem obszarów metropolitalnych Polski, skupionych wokół ośrodków określonych jako metropolitalne, a także trzy ośrodki regionalne klasy A (Szczecin, Lublin, Toruń) i siedem ośrodków regionalnych klasy B (Białystok, Bielsko-Biała, Bydgoszcz, Częstochowa, Kielce, Olsztyn, Rzeszów), wokół których obszary metropolitalne nie zostały zdelimitowane⁵.

⁵ Na temat hierarchii funkcjonalnej miast w Polsce zob. szerzej: Sokołowski (2006).

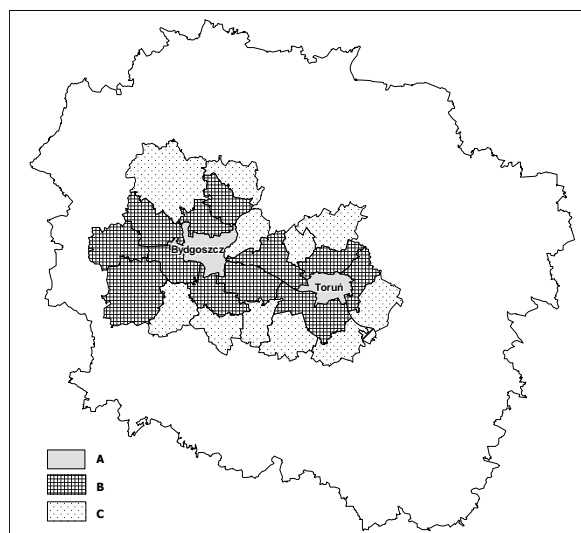
Rysunek 6. Zasięgi: I – aglomeracji bydgosko-toruńskiej wg Swianiewicza i Klimskiej, II – Bydgosko-Toruński Obszar Metropolitalny wg Smętkowskiego; A – miasta centralne, B – obszary podmiejskie

Źródło: opracowanie własne na podstawie Swianiewicz, Klimska (2005) oraz Smętkowski (2007)

Typologia obszarów wiejskich w Polsce (Komornicki, Śleszyński 2009) nie odnosi się bezpośrednio do terminologii związanej z aglomeracjami miejskimi bądź obszarami metropolitalnymi, jednak nawiązuje do nich metodycznie. Wynikiem badań jest typologia przestrzenna wyróżniająca sześć typów gmin wydzielonych w oparciu o rzeczywiste i potencjalne oddziaływanie dużych ośrodków i konurbacji. Wokół ośrodków rdzeniowych wyróżniono m.in. „rzeczywiste strefy podmiejskie”, w których zachodzi obecnie koncentracja cech miejskich przy jednoczesnej dobrej dostępności transportowej do obszaru rdzeniowego, oraz „potencjalne strefy podmiejskie”, dla których obecnie nie stwierdza się znacznej koncentracji cech miejskich, ale dobra dostępność transportowa tworzy możliwość rozwoju powiązań funkcjonalnych z obszarem rdzeniowym (rysunek 7).

Spośród dokumentów planistycznych opracowanych dla całego kraju po 2000 r. można wymienić: *Koncepcję Polityki Przestrzennego Zagospodarowania Kraju* (KPPZK) zatwierdzoną w 2001 r., *Strategię Rozwoju Kraju* (SRK) przyjętą przez rząd w 2006 r. oraz *Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia* (NSRO) 2007–2013. W pierwszym z nich pojęcie „metropolii” odnoszone jest tylko do Warszawy; w stosunku do pozostałych większych miast mowa jest natomiast o „europolach”, definiowanych jako potencjalne bieguny rozwoju społeczno-gospodarczego o znaczeniu europejskim. Ten termin nie przyjął się w literaturze przedmiotu ani w oficjalnych dokumentach, na uwagę zasługuje natomiast wyróżnienie w tej kategorii „bipolarnej

aglomeracji Bydgoszcz-Toruń” jako kształtującego się europolu (w jednej kategorii z następującymi ośrodkami: Szczecin, Wrocław, Łódź, Katowice, Lublin, Białystok, Rzeszów).

Rysunek 7. Typy obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych i relacji miasto-wieś; A – miasta centralne, B – strefa rzeczywistego oddziaływania miasta, C – strefa potencjalnego oddziaływania miasta

Źródło: opracowanie własne na podstawie Komornicki, Śleszyński (2009).

W pozostałych wymienionych dokumentach (SRK i NSRO) mowa jest już o obszarach metropolitalnych, które definiuje się (jedno z kryteriów) jako duże miasta, które wraz z otaczającymi je wysoko rozwiniętymi i szybko rozwijającymi się gminami łącznie zamieszkiwane są przez co najmniej 500 tys. osób. Spełnienie m.in. tego warunku pozwala autorom tych opracowań na zaliczenie BTOM do kategorii tego rodzaju układów funkcjonalno-przestrzennych.

Na zakończenie części retrospektywnej warto jeszcze odnotować, że w dokumentach Unii Metropolii Polskich (zob. <http://www.metropolie.pl>) wyróżniany jest bydgoski region metropolitalny, obejmujący miasta wydzielone Bydgoszcz i Toruń wraz z otaczającymi je powiatami tzw. ziemskimi, mającymi swoje siedziby w tych miastach⁶. Tak zdelimitowany układ liczy 470 tys. mieszkańców i 1370 km² powierzchni w „części bydgoskiej” oraz

⁶ Uproszczenie delimitacji regionów metropolitalnych przez sprowadzenie ich obszarów do całych powiatów dotyczy wszystkich 12 wyróżnionych przez UMP jednostek.

304 tys. mieszkańców i 1346 km² w „części toruńskiej”. Żadna z tych części samodzielnie nie spełnia postulowanego w dokumentach planistycznych kryterium wielkościowego.

Badania prowadzone w połowie lat 90. XX w. były ukierunkowane nie tyle na delimitację układu, co na określenie przebiegu procesu transformacji gospodarki i zmian struktury przestrzennej na obszarze aglomeracji. Stwierdzono m.in., że przed 1990 r. przestrzeń wokół Bydgoszczy i Torunia była w fazie koncentracji rdzeniowej⁷ po tym czasie zaczęto obserwować symptomy przechodzenia do fazy koncentracji rozwiniętej (suburbanizacji)⁸ – (Maik, Sokołowski, Brudnicki, 1996). Istotne z punktu widzenia funkcjonowania aglomeracji wydają się pewne wskazania co do racjonalizacji procesu transformacji systemu osadniczego aglomeracji, w tym konieczność likwidacji lub osłabienia konfliktów funkcjonalno-przestrzennych związanych z przejściem do gospodarki rynkowej i transformacją systemową.

Problematykę aktualnych zagadnień badawczych w analizowanym układzie podjęli Gierańczyk (2009) i Jaroszevska-Brudnicka (2009). Pierwsze opracowanie zawiera charakterystykę warunków życia ludności BTOM. Natomiast w drugim przedstawiono stan zaawansowania i zróżnicowania procesów suburbanizacji. Autorka analizowała rozwój i ekspansję przestrzenną funkcji mieszkaniowych oraz związane z tym procesy demograficzne i społeczne. Rozważania uzupełniono o badania tożsamości ludności allochtonicznej gmin w strefie podmiejskiej.

2. WSPÓŁCZESNA DELIMITACJA BYDGOSKO-TORUŃSKIEGO OBSZARU METROPOLITALNEGO (BTOM)

Proces metropolizacji w województwie kujawsko-pomorskim, rozumiany jako przejście od fazy aglomeracji bydgosko-toruńskiej do etapu kształtowania się nowej formy układu osadniczego, czyli Bydgosko-Toruńskiego Obszaru Metropolitalnego wymaga podjęcia studiów obejmujących różne zagadnienia. Jednym z najistotniejszych jest problem delimitacji obszaru wraz z analizą powiązań funkcjonalno-przestrzennych w jego zasięgu, tym bardziej, że dotychczasowe analizy dotyczące delimitacji aglomeracji byd-

⁷ W latach 1950–1988 nie obserwowano jeszcze procesu ekspansji ludnościowej na tereny podmiejskie.

⁸ Faza koncentracji rozwiniętej zaczęła się zaznaczać dopiero w okresie transformacji systemowej, kiedy to nastąpił spadek dynamiki ludnościowej Bydgoszczy i Torunia, przy jednoczesnym przyspieszeniu tempa wzrostu liczby ludności w niektórych gminach podmiejskich Bydgoszczy (zwłaszcza Nowa Wieś Wielka i Osielesko) i Torunia (zwłaszcza Lubicz).

gosko-toruńskiej ujawniły szereg problemów związanych z jednoznacznością interpretacją tego obszaru jako układu bipolarnego.

Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto, że obszar metropolitalny to region:

- względnie silnie zurbanizowany, w odniesieniu do najważniejszych płaszczyzn przeobrażeń, w tym demograficznej, ekonomicznej, krajo-brazowej i społecznej;
- charakteryzujący się dużą gęstością zjawisk; m.in. gęstością zaludnienia, zagospodarowania terenu;
- zintegrowany funkcjonalnie i przestrzennie za sprawą powiązań opartych na przepływach ludzi, dóbr, kapitału oraz informacji.

Zurbanizowanie obszarów przejawia się m.in. w postaci:

- przekształceń morfologii (fizjonomii) określonego obszaru,
- dodatniego salda migracji,
- znacznej gęstości zaludnienia i zainwestowania,
- nasycenia obszaru infrastrukturą techniczną i mieszkaniową,
- zwiększonej aktywności gospodarczej o charakterze głównie pozarolniczym.

Przytoczoną charakterystykę potraktowano jako kryterium zurbanizowania obszarów otaczających główne ośrodki miejskie, włączając do analizy odpowiadające im cechy statystyczne.

Wybór przestrzennych jednostek analizy oparto na następujących założeniach:

- podstawową jednostką terytorialną była gmina, przy czym w przypadku gmin miejsko-wiejskich, miasto i obszar wiejski traktowane były jako odrębne jednostki,
- w gminach miejsko-wiejskich analizą objęto tylko obszary wiejskie, wychodząc z założenia, że miasta spełniają co najmniej większość przyjętych kryteriów zurbanizowania. Decydującą rolę z punktu widzenia włączenia bądź niewłączenia danego miasta w obręb obszaru metropolitalnego odgrywa zasada ciągłości przestrzennej (miasto otoczone obszarami wiejskimi niezurbanizowanymi i słabo powiązanymi funkcjonalnie z Bydgoszczą lub Toruniem nie mogą być włączone w obręb BTOM, niezależnie od tego, czy samo spełnia określone kryteria).

Analizą objęto gminy powiatów ziemskich bydgoskiego i toruńskiego oraz przylegających do nich powiatów: aleksandrowskiego, chełmińskiego, golubsko-dobrzyńskiego, inowrocławskiego, lipnowskiego, nakielskiego, świeckiego, wąbrzeskiego i żnińskiego. Łącznie otrzymano zbiór 84 gmin zawierających się w izochronie czasu dojazdu do jednego z ośrodków rdze-

niowych nie przekraczającej 60 min (81% gmin zawiera się w izochronie do 40 min)⁹.

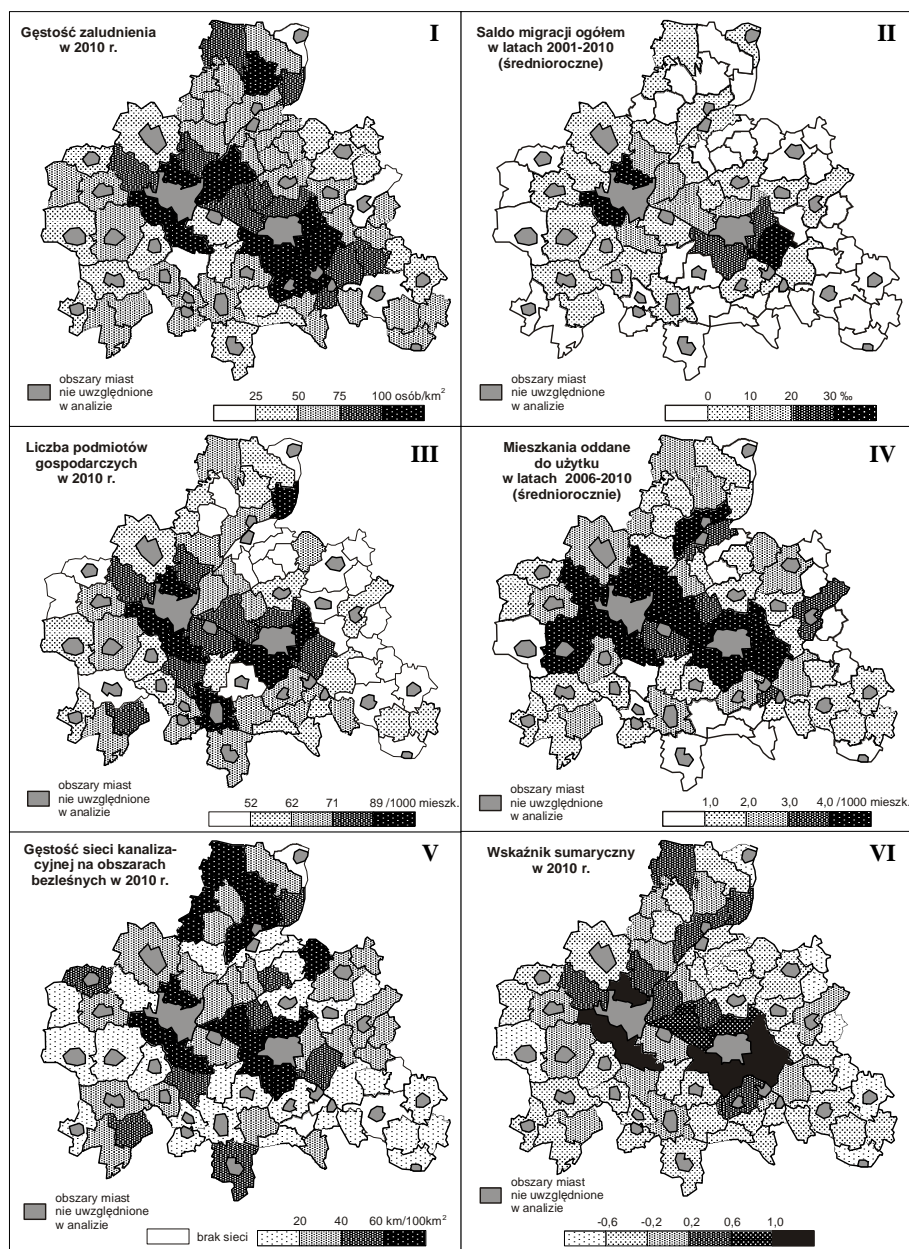
Wykorzystując metodę sum standaryzowanych, skonstruowano sumaryczny wskaźnik urbanizacji. Przyjęto pięć cech opisujących poszczególne płaszczyzny urbanizacji: demograficzną, ekonomiczną i przestrzenną (rysunek 8). W rezultacie w granicach badanego obszaru stwierdzono wąski pierścień gmin wyróżniających się na tle pozostałych wysokim stopniem zaawansowania procesów urbanizacyjnych. Jednostki te wyznaczają strefę bezpośrednio sąsiadującą z Bydgoszczą i Toruniem (rysunek 10.I), zawierającą się w ekwidystancie 25 km odległości od ich centrów.

Na tle tej wstępnej delimitacji ciekawie przedstawiają się obrazy rozkładu wartości poszczególnych mierników, znacznie różniące się między sobą. Wysokie wartości wskaźników: gęstości zaludnienia oraz intensywności ruchu budowlanego, stwierdzono poza granicami wyznaczonego obszaru, podczas gdy strefa gmin charakteryzujących się wysokim dodatnim saldem migracji była zdecydowanie mniejsza. Natomiast rozkład wartości wskaźników obrazujących wyposażenie infrastrukturalne obszaru i rozwój przedsiębiorczości cechowała duża mozaikowość. W przypadku liczby podmiotów gospodarczych wysokie wartości wskaźnika odnotowano w gminach sąsiadujących z ośrodkami rdzeniowymi, ale także w jednostkach zlokalizowanych w sąsiedztwie miast mniejszych – Inowrocławia, Świecia czy Solca Kujawskiego.

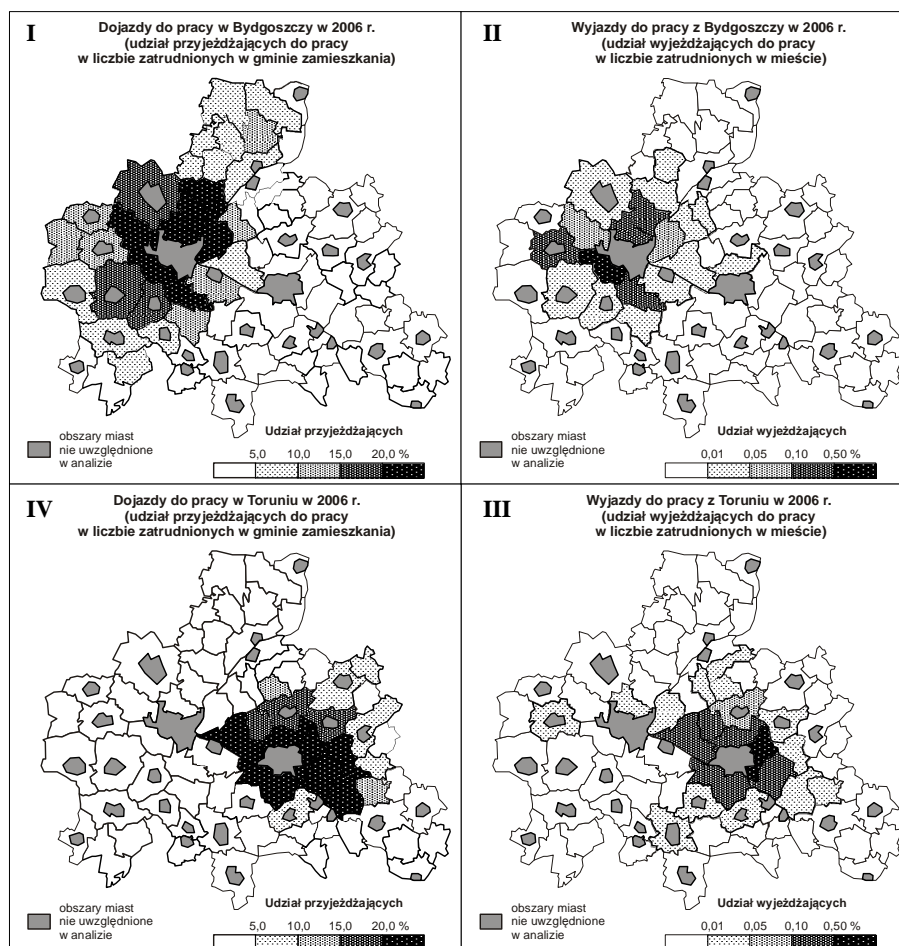
Delimitację BTOM na podstawie sumarycznego wskaźnika urbanizacji uzupełniono o analizę powiązań funkcjonalnych. Jako miernik tych powiązań przyjęto dojazd do pracy (zob. rysunek 9 oraz rysunek 10.II).

Ustalając finalny przebieg granic, podjęto decyzję o włączeniu gminy Aleksandrów Kujawski i miasta Ciechocinek, charakteryzujących się z jednej strony wysokim poziomem zurbanizowania, z drugiej zaś – słabo wykształconymi relacjami z miastami rdzeniowymi. Wskazane jest, by powiększenie wyznaczonego obszaru w kierunku południowo-wschodnim zostało przedmiotem odrębnego badania i dyskusji. W tym kontekście na uwagę zasługuje również gmina Solec Kujawski, którą włączono w granice BTOM, pomimo że nie spełniała przyjętych do analizy kryteriów delimitacji. Tym, co zadecydowało o włączeniu gminy w granice metropolii, jest bezpośrednio

⁹ Należy podkreślić, iż w kontekście migracji wahadłowych potencjalny zasięg obszaru oddziaływania miasta, wyrażony izochroną średniego czasu dojazdu, zależy od rangi ośrodka rdzeniowego. Stąd dla miast tej wielkości przyjęto zasięg izochrony 50 minut średniego czasu dojazdu, odpowiadający zadowalającej dostępności miasta (Komornicki, Słeszyński, 2009).

Rysunek 8. Natężenie procesów urbanizacyjnych na obszarze objętym analizą
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

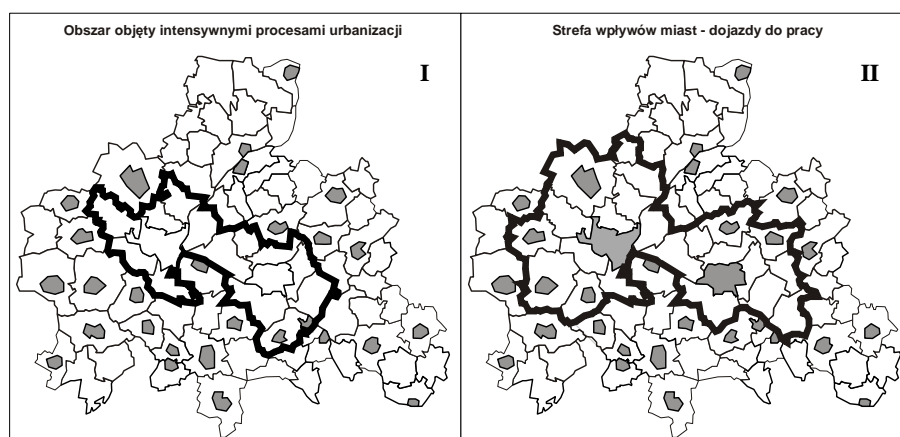
Rysunek 9. Dojazdy i wyjazdy do pracy z Bydgoszczy i Torunia w 2006 r.

Źródło: GUS 2010.

sąsiedztwo z Bydgoszczą i konieczność zachowania ciągłości przestrzennej całego układu.

Bydgosko-Toruński Obszar Metropolitalny tworzą miasta główne zwane ośrodkami metropolitalnymi: Bydgoszcz i Toruń, oraz zbiór jednostek osadniczych zintegrowanych z nimi funkcjonalnie i przestrzennie. Stanowią je 24 jednostki administracyjne: 15 gmin wiejskich, osiem miejsko-wiejskich i jedno miasto (rysunek 11). Obszar BTOM zajmuje powierzchnię 4 140 km², co stanowi 23% powierzchni województwa, zaś wg stanu na koniec 2010 r. w jego granicach zamieszkiwało 895 tys. osób, tj. 42,6% miesz-

kańców województwa (w tym 27,1% stanowi ludność ośrodków rdzeniowych). Warto jednak podkreślić, że faktyczna granica analizowanego obszaru metropolitalnego, ma charakter strefy, w której dynamicznie dokonują się zmiany i przekształcenia. Można przyjąć, że ta granica będzie się oddalać od ośrodków rdzeniowych, powiększając zasięg obszaru metropolitalnego¹⁰.

Rysunek 10. Zasięg przestrzenny ciągłego przestrzennie obszaru objętego intensywnymi procesami urbanizacji oraz intensywnych dojazdów do pracy do Bydgoszczy i Torunia

Źródło: opracowanie własne.

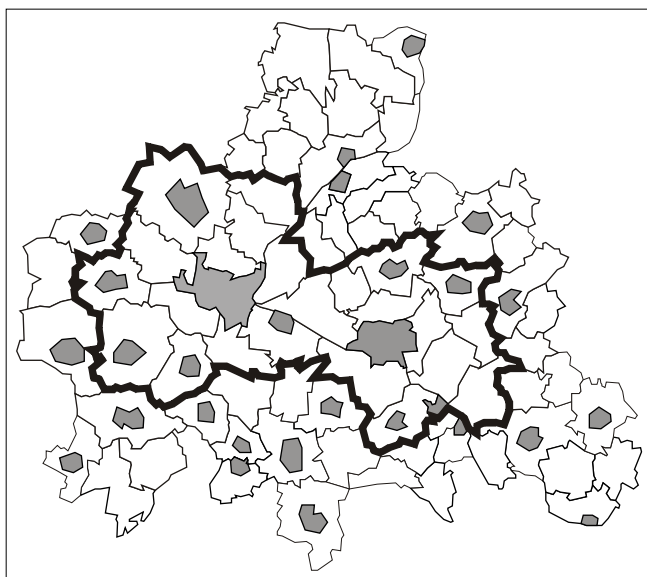
WNIOSKI

Cechą charakterystyczną współczesnego etapu rozwoju społeczno-gospodarczego Polski jest wzrastająca rola metropolii i kształtujących się pod ich wpływem obszarów metropolitalnych. Te specyficzne pod względem funkcjonalnym układy osadnicze koncentrują z reguły większość kapitału społecznego i ekonomicznego swoich regionów i są jednocześnie – jak określa się w koncepcjach przestrzennego zagospodarowania – „motorami rozwoju” społeczno-gospodarczego kraju i integracji z gospodarką światową.

Bydgoszcz i Toruń stanowią unikalny w skali kraju układ osadniczo-funkcjonalny, początkowo zwany aglomeracją bydgosko-toruńską, wspólnie – Bydgosko-Toruńskim Obszarem Metropolitalnym. O ile na prze-

¹⁰ Podobne wnioski sformułował Liszewski (2005) w kontekście delimitacji obszaru metropolitalnego Łodzi.

łomie lat 60. i 70. XX w.¹¹ – w czasie, kiedy powstawały pierwsze opracowania na ten temat – procesy urbanizacyjne na obszarze pomiędzy Bydgoszczą a Toruniem były słabo zaawansowane, o tyle w okresie transformacji zahamowane zostały procesy koncentracji rdzeniowej i nastąpił wzrost gęstości zjawisk oraz natężenia procesów na obszarach położonych poza głównymi ośrodkami, w tym między nimi. Konstatacja ta jest najważniejszym wnioskiem poznawczym wynikającym z przedstawionych badań. Potwierdzają to, uszczegóławiają i uzupełniają, wydłużając jednocześnie okres analizy, wyniki niektórych wcześniejszych badań dotyczących określonego układu (z ostatnich kilkunastu lat). Kwestia intensyfikacji procesów wewnątrz układu była jednak na ogół niedoceniana bądź niedostrzegana przez autorów licznych opracowań, które dotyczyły ogółu aglomeracji miejskich/obszarów metropolitalnych w Polsce. Powodem tego był zapewne ciągle jeszcze niewielki, w porównaniu do obszarów metropolitalnych np. Warszawy czy Krakowa, stopień natężenia zjawisk i procesów obserwowanych pomiędzy Bydgoszczą i Toruniem. Wzrost stopnia wewnętrznej spójności układu jest jednak wyraźny i postępujący.

Rysunek 11. Strefa oraz wyznaczony zasięg Bydgosko-Toruńskiego Obszaru Metropolitalnego

Źródło: opracowanie własne.

¹¹ Stan taki utrzymywał się jeszcze przez co najmniej dwie dekady.

Wnioskiem metodycznym płynącym z opracowania jest adekwatność zestawu względnie niewielkiej liczby cech diagnostycznych do delimitacji obszaru metropolitalnego, który – wobec braku powszechnie obowiązującej definicji – może być utożsamiany z tradycyjnie pojmowaną aglomeracją miejską (pomija się tu kwestię samego zdefiniowania i określenie kryteriów identyfikacji ośrodków metropolitalnych). Za najważniejsze uznano wskaźniki reprezentujące stan i/lub dynamikę zjawisk reprezentujących zwłaszcza takie kategorie jak: 1) przekształcenia przestrzeni i gospodarki oraz wynikające z nich zmiany stylu życia mieszkańców (urbanizacja obszarów podmiejskich), obserwowane na ogół w postaci intensyfikacji natężenia zjawisk, oraz 2) związki funkcjonalne między miastem (miastami) centralnym i jego zapleczem, reprezentowane, zwłaszcza wobec braku innych adekwatnych mierników, przez dojazdy do pracy.

Traktując wyniki niniejszej delimitacji w kategoriach weryfikacji wcześniejszych dokonań w tym zakresie, stwierdzono, że w większości z ostatnich prac zaznaczono dość wąski zasięg przestrzenny układu, często ograniczając go do pasa gmin bezpośrednio otaczających Bydgoszcz i Toruń (Swianiewicz, Klimska, 2005; Smętkowski, 2007; Komornicki, Śleszyński, 2009). Wynika to najprawdopodobniej z położenia większego nacisku na stan aktualny, przy mniejszej wadze przypisanej dynamice zjawisk, oraz z pewnego niedoceniaenia powiązań funkcjonalnych. W pewnym stopniu taka sytuacja jest też rezultatem nieuwzględnienia – w opracowaniach delimitujących ogół obszarów metropolitalnych w Polsce – lokalnej specyfiki obszaru bydgosko-toruńskiego (występowanie rozległych terenów leśnych).

Najstarsze delimitacje mają charakter wyłącznie historyczny, z uwagi na odmienne realia polityczne i społeczno-gospodarcze tamtych czasów, na ogół zawężony zestaw zastosowanych wskaźników, a także na wysoki stopień ich dezaktualizacji. Ich wartość polega głównie na pokazaniu, że wspólne rozpatrywanie układu funkcjonalno-osadniczego Bydgoszczy i Torunia ma blisko półwieczną tradycję, a zatem BTOM nie jest wyłącznie tworem planistycznym początku XXI w.

Wnioski płynące z rozważań zawartych w niniejszym opracowaniu, stanowią podstawę do tego, by stwierdzić, że:

1. Koncepcja BTOM nie jest nowa; od drugiej połowy lat 60. XX w. zespół osadniczy Bydgoszczy z Toruniem był uwzględniany w większości opracowań – pod różnymi nazwami, najczęściej jako aglomeracja miejska, a w ostatnich latach jako obszar metropolitalny.
2. Cechą szczególną obszaru pozostaje jego mała zwartość i niskie wskaźniki intensywności zagospodarowania pomiędzy dwoma głównymi ośrodkami miejskimi (konsekwencja rozległych terenów leśnych).

3. Do końca lat 80. XX w. tereny położone pomiędzy Bydgoszczą i Toruniem były słabo zurbanizowane, w związku z czym aglomeracja rozpatrywana jako całość nie wykazywała ciągłości przestrzennej; uzasadnione było traktowanie jej jako dwóch układów monocentrycznych.
4. Rozwój głównych miast układu osadniczego do początku okresu transformacji systemowej następował głównie w kierunkach „od siebie”.
5. W okresie transformacji systemowej nastąpiła dynamizacja procesów w obrębie układu, przejawiająca się m.in. w postaci zmiany relacji ludnościowych między rdzeniem a obszarami otaczającymi (wzrost zaludnienia gmin podmiejskich i spadek udziału zaludnienia głównych miast), rozwoju budownictwa i infrastruktury, ponadprzeciętnej aktywności gospodarczej w porównaniu do innych obszarów wiejskich itp. Należy podkreślić, że w ostatnich dwóch dekadach nastąpiła intensyfikacja wymienionych procesów zarówno w obszarach zewnętrznych w stosunku do Bydgoszczy i Torunia, jak i pomiędzy nimi, co prowadzi do wzrostu stopnia integralności przestrzennej całego układu.

Mimo określonych niedostatków badanego układu osadniczo-funkcjonalnego, które sprawiają, że nie można go dotychczas określić jako w pełni zintegrowany bipolarny obszar metropolitalny, można zakładać, że stanie się on w przyszłości:

- regionalnym biegunem wzrostu generującym impulsy rozwojowe na otaczające obszary,
- ogniwem transmisji innowacji w wyniku absorpcji innowacji zewnętrznych (globalnych) i krajowych, a następnie centrum generowania ich wpływu na otaczające obszary,
- elementem wzmacniającym konkurencyjność województwa kujawsko-pomorskiego w układzie krajowym i zagranicznym.

Tym samym kształtujący się obszar metropolitalny w województwie kujawsko-pomorskim będzie ważnym czynnikiem rozwoju tego regionu, stanowiąc jednocześnie istotny składnik w sieci metropolii krajowych o wzrastającym potencjale.

LITERATURA

- Bańkowska B. (1974), *Próba wyodrębnienia konurbacji bydgosko-toruńskiej*, [w:] *Rozwój wielkich aglomeracji w Polsce, t. 1: Konurbacja bydgosko-toruńska*, IPP Politechniki Warszawskiej, PWN, Warszawa.
- Centralny Urząd Planowania (1990), *Studia do planu przestrzennego zagospodarowania kraju*, Warszawa.
- Eberhardt P., Gontarski Z., Siemiński J. (1973), *Koncepcje delimitacji aglomeracji miejskich w Polsce*, „Biuletyn KPZK PAN”, 79, 187–219.

- Gierańczyk W. (2009), *Warunki życia ludności bydgosko-toruńskiego obszaru metropolitalnego* [w:] Maik W. (red.), *Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Problemy rozwoju, przekształceń strukturalnych i funkcjonowania*, WSG, Bydgoszcz.
- Gontarski Z. (1980), *Obszary metropolitalne w Polsce*, „Biuletyn KPZK PAN”, 109.
- GUS (1970), *Regiony ekonomiczno-statystyczne. Przekroje regionalne stosowane w opracowaniach GUS*, Warszawa.
- GUS (1972), *Statystyka układów regionalnych*, „Statystyka Regionalna”, 33.
- GUS (1981), *Aglomeracje miejskie 1979*, Departament terenowych organów statystyki, Warszawa.
- Instytut Kształtowania Środowiska (1974), *Planowanie aglomeracji miejskich w Polsce – raport o założeniach rozwoju*, Warszawa.
- Instytut Kształtowania Środowiska (1975), *Planowanie aglomeracji miejskich w Polsce – materiały metodyczne*, Warszawa.
- Jaroszevska-Brudnicka R. (2009), *Przemiany społeczno-przestrzenne obszarów wiejskich w przestrzeni metropolitalnej Bydgoszczy i Torunia*, [w:] Maik W. (red.), *Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Problemy rozwoju, przekształceń strukturalnych i funkcjonowania*, WSG, Bydgoszcz.
- Kielczewska-Zaleska M. (1952), *Województwo bydgoskie*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Komornicki T., Śleszyński P. (2009), *Typologia obszarów wiejskich pod względem powiązań funkcjonalnych*, [w:] Bański J. (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 16, 9–37.
- Leszczycki S., Eberhardt P., Heřman S. (1971), *Aglomeracje miejsko-przemysłowe w Polsce 1966–2000*, „Biuletyn KPZK PAN”, 67.
- Liszewski S. (2005), *Delimitacja obszaru metropolitalnego Łodzi*, [w:] Bald K., Markowski T. (red.), *Obszar metropolitalny Łodzi – wyzwania i problemy*, „Biuletyn KPZK PAN”, 215.
- Litowski G. (1980), *Integracja ekonomiczna i społeczna miast na przykładzie Bydgoszczy i Torunia*, Wydawnictwo UMK, Toruń.
- Maik W., Sokołowski D., Brudnicki R. (1996), *Proces transformacji gospodarki i zmiany struktury przestrzennej aglomeracji Bydgoszczy i Torunia*, [w:] Korcelli P. (red.), *Aglomeracje miejskie w procesie transformacji*, t. 2, *Zeszyty Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN*, 42, 57–92.
- Namysłowski J. (1980), *Ośrodki codziennych dojazdów w systemie miast nad Wisłą*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Geografia”, 15.
- Namysłowski J. (1982), *Systemy lokalne nad dolną Wisłą*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici, Geografia”, 17.
- Plan zagospodarowania przestrzennego woj. kujawsko-pomorskiego* (2003), Kujawsko-Pomorskie Biuro Planowania Przestrzennego i Regionalnego we Włocławku, Włocławek.
- Smętkowski M. (2007), *Delimitacja obszarów metropolitalnych w Polsce*, [w:] Kudelko J. (red.), *Uwarunkowania rozwoju Rzeszowskiego Obszaru Metropolitalnego w systemie społeczno-gospodarczym i innowacyjnym województwa podkarpackiego*, *Prace KNE*, 22, PAN – Oddział w Krakowie.
- Smętkowski M., Gorzelak G., Jałowicki B. (2009), *Metropolitan areas in Poland – diagnosis and recommendations*, „*Studia Regionalne i Lokalne*”, 37–58.
- Sokołowski D. (1988), *Próba delimitacji konurbacji bydgosko-toruńskiej w świetle dotychczasowych badań i planowanych zamierzeń rozwojowych*, maszynopis, UMK, Toruń.

- Sokołowski D., Stachowski J. (1993), *Aglomeracja bydgosko-toruńska w latach 1970–1988*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Geografia”, 25.
- Sokołowski D. (2006), *Funkcje centralne i hierarchia funkcjonalna miast w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Sokołowski D. (2009), *Aglomeracja bydgosko-toruńska w strukturze osadniczej kraju i regionu*, [w:] Maik W. (red.), *Aglomeracje miejskie w Polsce na przełomie XX i XXI wieku. Problemy rozwoju, przekształceń strukturalnych i funkcjonowania*, WSG, Bydgoszcz, 203–229.
- Strategia Rozwoju Kraju 2007–2015* (2006), Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Swianiewicz P., Klimska U. (2005), *Społeczne i polityczne zróżnicowanie aglomeracji w Polsce – waniłowe centrum, mozaika przedmieść*, „Prace i Studia Geograficzne”, 35, 45–70.

THE HISTORICAL BACKGROUND OF THE DELIMITATION OF THE BYDGOSKO-TORUŃSKI METROPOLITAN AREA

A b s t r a c t. The paper focuses on the bydgosko-toruński composition of the functional and settlement aspects analyzed from the perspective of history and of the contemporary conditions determining the borderlines of this area. The appearance of the term of ‘the bydgosko-toruńska agglomeration’ at the turn of the 1960s and 1970s initiated a debate on the legitimacy of the isolation of the analyzed composition and treating it either as a whole or separately. The contemporary delimitation of the BTOM was worked out based on the aggregate urbanization index and was completed with the analysis of the functional connections – commuting to work.

K e y w o r d s: the bydgosko-toruńska agglomeration, metropolitan area, functional and spatial connections.

